

УДК 123:340.15

Гусев В. І.

ІДЕЯ СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ Д. ЛОККА

Розглядається ідея свободи у філософії Д. Локка, її значення для політико-правової теорії філософа, де вона трактується як фундаментальне право особи, як основа правової системи, всього суспільного (громадського) життя. Аналізуються погляди Локка на свободу як властивість людської діяльності, на механізми реалізації волі і самовизначення людини.

Ідея свободи — одна з головних у філософії Д. Локка. Нею просякнута всі елементи його філософської системи. І це не дивно, адже Локк цілком справедливо вважається одним із представників класичного європейського лібералізму, навіть одним із зачинателів ліберальної філософії в новочасній Європі. Дивує інше: в історії філософії дослідженню цього питання майже не приділялося серйозної уваги, принаймні, в радянській історико-

філософській науці темі цій присвячено хіба що кілька слів [1]. Щодо сучасної української філософії, то я вже мав нагоду висловити свій подив стосовно відсутності бодай якогось інтересу до проблеми свободи в українських філософів [2]. Але якщо говорити про радянську історію філософії, то тут, якщо й звертали увагу на проблему свободи в дослідженнях, присвячених філософії Локка, то у досить-таки дивний спосіб. Скажімо, відомий

радянський історик нової філософії І. С. Нарський у своєму фундаментальному дослідженні західно-європейської філософії XVIII ст. [3] звертається до проблеми свободи у Локка лише в тій частині, де йдеться про його етичні погляди, ніби не помічаючи, що ідея свободи є засадничою для політико-правової теорії англійського філософа, що з цією ідеєю безпосередньо пов'язаний обстоюваний Локком принцип толерантності, що, нарешті, проблемі свободи присвячено чимало сторінок славнозвісного "Досліду". Все це залишилося поза увагою дослідника. Можливо, тому, що, на його думку, англійський філософ не був тут оригінальним: він, мовляв, лише "відродив своєрідний теологічний варіант спінозівської свободи як пізнаної і взятої до виконання необхідності" [4]. Що ж до власного внеску, то, на думку І. С. Нарського, "сам Локк розглядав проблему свободи досить-таки нечітко, змішуючи питання про свободу дій і про свободу вибору" [5], а "думка Локка, що людина може зробитися вільною, виявляється не досить ясною" [6]. Оце і все, буквально все, що сказано про Локкову філософію свободи у цього ґрунтовного й уважного до деталей історика філософії.

Власне, критика історико-філософських досліджень І. С. Нарського або спростування його оцінок Локкового вчення про свободу не є метою цієї статті. Вони були наведені лише як приклад неуважного ставлення до означеної теми. І таких прикладів чимало, і не тільки на сторінках колишньої радянської історико-філософської літератури. Проте, нас цікавить сам Д. Локк. Цікавить насамперед тому, що проголошені ним наприкінці XVII ст. ідеї не втрачають своєї актуальності і нині, особливо для країни, яка ледь ступила на шлях побудови демократичного, ґрунтованого на принципах свободи, суспільства. Філософія Д. Локка цікава також тим, що утвердження принципу свободи в суспільно-політичній сфері у нього доповнюється ґрунтовним аналізом поняття свободи як фундаментальної характеристики людської діяльності, спробою з'ясувати природу і межі свободи, умови, за яких вона можлива.

І почати, мабуть, варто все-таки з політико-правової сфери. Саме тут вимога свободи пролунала у Д. Локка якнайсильніше і мала найсерйозніші наслідки. Відомо, що основу політико-правової теорії Д. Локка становить концепція невід'ємних, природою даних, прав особистості, прав, які утворюють конституційний базис правової держави і конституують саму особу як рівноправного її партнера, як суб'єкта правовідносин. У "Трактаті про державне правління" Д. Локк зазначає, що такими правами є передусім право на *життя, свободу і власність*. Це — ті фундаментальні права, що їх індивіди визнають один за одним у "природному стані" і заради збереження та гарантування яких згодом утво-

рюється держава. Отже, свобода розглядається англійським філософом як одне з фундаментальних прав людини, яке полягає у праві на вільний вибір, покладання і переслідування життєвих цілей. Варто зазначити, що у потрійній правовій формулі Локка, всі зазначені права взаємопов'язані між собою, передбачають одне одного, або, як пише Е. Ю. Соловйов, "рефлектують одне в одне" [7]. Тому кожне з них має значення лише за умов наявності інших. Сама по собі свобода як така була б неможливою, принаймні, обмеженою, якби не була доповнена правом на життя (свободою розпоряджатися власними життєвими силами) і правом на власність (свободою розпоряджатися продуктами своєї життєдіяльності, предметними втіленнями власних цілей). У цьому сенсі кожне з прав можна розглядати як різновид свободи. Недарма про фундаментальні права людини кажуть саме як про її права-свободи. І в цьому є рація, оскільки свобода не просто одне з таких прав, а основа всієї правової системи. Принаймні, для Локка була очевидною субстанційна єдність свободи і права. "Того, хто в природному стані захотів би відняти свободу, що її кожний має в цьому стані, того необхідно вважати таким, що замислив відняти й усе інше, оскільки свобода, — наголошує він у *Трактаті*, — є основою всього іншого" [8]. Посилання на природний стан не випадкове. Прибічник теорії природного права, він шукав його джерело в самій природі людини, в особливостях її природного існування. І головною ознакою цього існування, його сутнісною характеристикою є свобода. Людина від природи вільна. Природний стан людини, стверджував він, "це — стан повної свободи" [9].

Людина тут має необмежену свободу розпоряджатися своєю особистістю і власністю, проте, ця необмежена свобода не має нічого спільного зі сваволею. Людина, наприклад, не має свободи вбити себе, оскільки це суперечило б природному праву на життя, закону самозбереження. І тут ми торкаємось такої важливої теми як співвідношення свободи і закону, закону і права. За Локком, свобода немислима поза законом: там де немає закону, немає і свободи [10]. Він не погоджується з трактуванням свободи як права кожного жити, як йому заманеться, робити все, що захочеться. Необмежена і повна свобода, властива людині від природи, не може суперечити законам цієї природи. Як така вона можлива лише в їх межах. І тут немає парадоксу, оскільки беззаконна свобода врешті-решт заперечує саму себе. Закон же, навпаки, відкриває шлях до її реалізації. У своєму природному прагненні до щастя люди, переконує він, не змогли б досягти своєї мети без закону, який охороняє їх. Навряд чи заслуговує на назву тюремної огорожі те, що вберігає від болота і прірви. Тому, попри всі неправдиві тлумачення, робить висновок філософ,

метою закону є не знищення, а збереження і розширення свободи [11].

Особливо це стає очевидним, коли йдеться про суспільне життя. Адже суспільні відносини, не підпорядковані законові, своїм неодмінним результатом мають саме знищення свободи, породжують рабську залежність і деспотичну владу. Єдиним способом подолання цієї несвободи є встановлення закону. Щодо розуміння Локком характеру цього закону та способу його встановлення, то варто відразу зауважити, що англійський філософ розрізняє суспільний закон і природний. Природний діє у природному стані і є проявом божественної волі, суспільний встановлюється людьми, державною владою. Суть природного закону полягає в тому, що він є умовою самозбереження людини, і вимагає від людей не завдавати шкоди життю, як власному, так і чужому, вимагає від них сприяти збереженню людства і, отже, є вимогою миру. На відміну від Т. Гоббса, Д. Локк трактує природний стан саме як стан миру. Війну — це зазіхання на свободу і життя людини — він розцінює як щось незаконне, як результат порушення закону. Йдеться, зрозуміло, не про закон фізичних явищ, а про закон людської поведінки, тобто моральний закон, яким регулюється природний стан свободи.

Апеляція до природи в пошуках об'єктивних засад людської моралі, релігії, політичних і юридичних форм суспільного життя були типовими для новочасної філософії. Поняття природного права, природної моралі, природної релігії стали важливими засобами боротьби проти ідеології старого, феодального суспільства й утвердження ідеологічних засад суспільства нового. Прихильність Локка до концепції природного права вже відзначалась. Важливим елементом цієї концепції було і поняття природного закону.

Це поняття, обґрунтуванню якого Локк присвятив спеціальну працю [12], мало важливе значення для його правової теорії, оскільки, обґрунтовуючи існування природного закону, він намагався підвести належний ґрунт під державну законодавчу волю а, отже, надати нормативного характеру своїм ліберальним правовим вимогам щодо неї [13]. На думку англійського філософа, моральний закон, що регулює природний стан, має передувати будь-якому позитивному громадянському праву, а правовий порядок, встановлюваний державою, має базуватися на ньому і відповідати його вимогам. Лише за цих умов виправдовується саме існування держави, сенс якої, як вважає Локк, і полягає у збереженні миру, забезпеченні природних прав і свобод людини.

Погляд на закон як умову реалізації свободи був, безперечно, важливим кроком вперед порівняно з попередньою філософською і юридичною думкою. До Локка типовими були саме уявлення про

те, що законодавство мусить обмежувати цю свободу. Порівняймо хоча б відомий вислів Т. Гоббса: *право — це свобода, а закон — пута*, в якому відображена думка про протилежність закону і права. Локк перший почав говорити про законодавство, яке не пригнічує, а емансипує людину, забезпечує її права.

Згідно з його теорією, закон, що регулює відносини між людьми в суспільстві і відповідає природним умовам їхнього існування, не повинен обмежувати або пригнічувати свободу окремої людини, оскільки він має захистити її від деспотичної сваволі іншої людини. Свобода людей у суспільстві полягає в тому, "щоб жити у відповідності з постійним законом, спільним для кожного в цьому суспільстві і встановленим законодавчою владою, створеною в ньому" [14]. Лише за наявності такого закону людина може бути захищена від мінливої, невідомої, невизначеної, самовладної волі інших людей. Тому закон, насправді, — це порятунок від такої сваволі, це свобода від деспотії. Проте закон, встановлюваний державою, може бути запорукою свободи лише в тому разі, коли він відповідає вимогам природного закону.

І тут виникає, принаймні, два запитання. Перше: чому недостатньо самого тільки природного закону для забезпечення прав і свобод людини і, отже, виникає потреба в установленні закону суспільного? А друге: що є критерієм відповідності останнього вимогам першого? Щодо першого питання, то Локк дає типову для новочасної філософії відповідь. Попри свій сенсуалізм, він вважає, що однією з головних причин цього є афективна природа людини. Він виходить із того, що природний закон є простою і безумовною вимогою розуму щодо збереження людського життя і свободи, правилом, доступним для розуміння будь-якої людини, наділеної здоровим глуздом. Отож, закон цей відкривається розумом людини, а його безпосереднє виявлення в ній є голосом її сумління. Якби всі люди були розумними і сумлінними, вони жили б у мирі, не знали б утисків, ніколи не зазіхали б на права і свободи один одного. За таких умов існування держави з її законами було б зайвим. Але під тиском афектів і пристрастей люди відходять від виконання вимог розуму. Тому і виникає потреба в державі, в установленні нею розумного правопорядку. Що ж є критерієм розумності й, отже, відповідності цього правопорядку вимогам природного закону. По-перше, це така формальна ознака, як загальність (закон, встановлюваний державою, має бути спільним для всіх громадян), і, по-друге, це — демократична вимога щодо визнання цього закону всіма громадянами, їхньої згоди з рішеннями законодавчої влади та їхньої участі у її формуванні [15].

Два способи реалізації закону, що уможливило свободу, знайшли своє відображення й у відповідних визначеннях цієї свободи: "Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої, вищої за неї, влади на землі і не підпорядковується волі або законодавчій владі іншої людини, а керується тільки законом природи. Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підпорядковується якійсь іншій законодавчій владі, крім тієї, яка встановлена за її згодою у державі" [16].

Важливою умовою реалізації природної і досягнення суспільної свободи, за Локком, є розум. Йдеться не тільки про здатність людини відкривати для себе вимоги природного закону, а й про її здатність формулювати загальні, спільні для всіх, закони (правила суспільного життя) і, далі, визнавати (можливо, всупереч безпосереднім емоційним реакціям) їхню правомірність і справедливість. Тому створення громадянського суспільства і правового порядку в ньому передбачає наділення розумом громадян. Та суспільна угода, яка згідно з Локковою теорією становить основу громадянського суспільства і визначає відносини між державною владою і громадянами, можлива лише між розумними істотами, а її укладання є суто розумним, раціональним актом. Як підсумок, маємо таку послідовність тверджень: справжня свобода можлива лише на основі закону, закон має силу тільки для розумних істот. "Отже, свобода людини і свобода чинити за власною волею ґрунтуються на тому, що вона має розум" [17].

Свобода і розум безпосередньо пов'язані між собою, вони однаковою мірою властиві людській природі або (для Локка це одне й те саме) дані людині Богом. "Ми народжуємось вільними, так само ми народжуємось розумними", — стверджував він [18]. Однак, це твердження не треба розуміти буквально. На відміну від раціоналістів з їхньою теорією вроджених ідей Локк не вважав, що людина від народження має сформований розум. Від природи людина наділена лише потенційною здатністю бути розумною істотою. Розум формується в процесі виховання, на основі життєвого досвіду. І лише разом з ним створюються умови для реалізації властивої людині свободи. Якщо, приміром, через якісь природні вади людина не досягає необхідного ступеня розуму, вона ніколи не зможе стати вільною. Суспільство цілком справедливо обмежує її свободу. Так само дитина здобуває свободу тією мірою, якою вона здобуває розум, здатність розуміння, тобто здатність знати закон і жити у відповідності з ним. Надати їй безмежну свободу до того, як вона матиме розум, не означатиме надати їй природного привілею бути вільною, насправді це означатиме відкинути її у середовище звірів і залишити в такому жалюгідному стані [19]. Думка

досить проста і ясна. Яку неясність тут побачив І. С. Нарський, важко сказати.

Локкова тріада *свобода—закон—розум* в цілому якнайкраще відображає особливості західної цивілізації, фундаментальні принципи, на яких збудовано політичну і правову систему західних демократичних суспільств. Нині модним стало критикувати цю цивілізацію за її надмірний раціоналізм [20]. Російські критики, приміром, вбачають альтернативу в широкій і загадковій російській душі, так само як українські — в особливій сердечності української. Проте, варто нагадати прихильникам українського кордоцентризму відоме українське прислів'я: дай серцю волю, заведе в неволю. А досвід всієї російської історії свідчить, що зворотним боком беззаконної свободи або сваволі може бути лише деспотична влада і рабство. І навпаки, за умов тотального рабства і деспотичної влади свобода можлива лише у формі безглузлого (позбавленого розуму) бунту. Свого часу радянська громадськість з обуренням сприйняла слова американського президента Р. Рейгана про те, що росіяни ніколи не мали поняття свободи, не помітивши суттєвої різниці між прагненням свободи та її поняттям. Натомість варто було б поміркувати, чи не тому віковічні прагнення російського народу (так само й українського) свободи не були зреалізовані, що у них не було відповідного поняття про неї. І чи не лежить тут певна вина на нашій інтелігенції, зокрема філософській, якій належало б виробити таке поняття.

Певною мірою зарадити цій справі могло би звернення до досвіду західної філософії, в т. ч. філософського вчення Д. Локка. Важливим елементом цього вчення, як відомо, була ідея духовної, інтелектуальної свободи людини. Якщо розум розглядається ним як необхідна умова свободи, то, з іншого боку, самий цей розум неможливий без свободи думки, без свободи дослідження, сумніву. Так само, як і без релігійної свободи, без толерантного ставлення до іншої віри, інших поглядів на світ. Свобода прийшла разом з терпимістю. Цей важливий досвід новочасної Європи відбився у міркуваннях Локка про те, що духовна свобода, свобода думки, слова, релігійних переконань є запорукою свободи в усіх інших сферах. Адже і політична, і правова свобода насправді є ніщо без свободи у сфері духу. Без врахування цього моменту Локкова концепція була б неповною. Цікавий виклад цього питання у зв'язку з політико-правовою теорією філософа містить вже згадувана праця Е. Соловйова. Почасті воно було висвітлене також у моїй статті, присвяченій принципу толерантності в філософії Д. Локка [21]. Однак тут необхідно привернути увагу до ще одного, як на мене, важливого аспекту. Річ у тому, що, підкреслюючи необхідний зв'язок свободи і закону, в т. ч. встановлюваного

державною владою, Локк водночас наголошує на обмеженості юрисдикції цієї влади, на тому, що закон, який до певної міри обмежує свободу, теж має межі. Або, інакше, на тому, що існують такі сфери, такі вияви людської свободи, які не підлягають жодному закону і є сферою абсолютної, повної і безмежної свободи. Це — сфера духу. До цієї сфери Локк передусім відносить релігійну віру. Держава, яка регулює (опосередковує) відносини між людьми, на його думку, не повинна втручатися у відносини між людиною і Богом. "Державна влада, — наголошує він, — не повинна державним законом приписувати символ віри" [22]. Ніхто, крім самої людини, не може і не повинен за неї вирішувати питання щодо спасіння її душі, тим більше силою нав'язувати такі рішення. Це суто внутрішня справа самої людини. До цієї сфери він також відносить питання моралі ("законодавець не має жодної справи з моральними чеснотами і пороками") [23], принципово розмежовуючи у такий спосіб мораль і громадянське право. Сюди ж належать і "спекулятивні думки" щодо устрою світу [24]. Висновок із усього сказаного такий: "кожна людина має повну свободу думок і віросповідання, якими вона може безборонно користуватися..." [25].

Виведення з-під влади закону і державного регулювання духовної сфери Локк обґрунтував, посиляючись на її специфіку, на те, що вона є суто інтимною справою, невіддільною від самої людської особистості, належить до внутрішнього світу людини і, отже, ніяк не може зашкодити іншим людям і державі. Проте, в усіх цих твердженнях є й інший бік, а саме: виведення з-під влади державного закону духовної сфери є необхідною умовою ліберального тлумачення самого цього закону лише як засобу свободи. І справді, за Локком, закон — це лише рамки, які дозволяють повною мірою виявити свободу всіх людей, не завдаючи при цьому шкоди один одному і не заперечуючи, таким чином, саму цю свободу. Отже, свобода має бути первинною щодо закону. В рамках, визначених ним, людина може вільно переслідувати свої власні цілі, чинити у відповідності зі своїми уявленнями про щастя, про сенс і призначення свого власного життя. Однак, духовний світ людини і є тією сферою, де відбувається формування її життєвих цілей, де визначаються її життєві настанови і практичні наміри. Тому будь-які намагання поширити юрисдикцію держави на цю сферу, будь-які спроби підпорядкувати її законіві або чужій волі, автоматично ведуть до заперечення свободи як такої, до знищення всієї системи прав і свобод людини. Спробуємо пояснити це.

В політико-правовому сенсі, за Локком, право свободи означає заперечення будь-яких форм особистісної залежності між людьми, будь-яких форм політичного рабства або деспотизму. Але деспо-

тична влада поневолює людину не тільки тоді, коли зазіхає на її життя, майно, фізично обмежує її діяльність; вона це робить також тоді і, можливо, передусім тоді, коли зазіхає на її переконання, на саму здатність людини до цілепокладання, нав'язуючи їй власні цілі, уявлення про сенс життя, добро і благо. Позбавлена власної мети, людина перестає бути особою, перетворюється на річ, на знаряддя чужої волі. Нав'язування людині цінностей і цілей, хоч би якими благими намірами це виправдовувалося, позбавляє її свободи, дієздатності і перетворює на раба. Тому в принципі деспотичними треба вважати будь-які форми теократії або ідеократії, тобто такі політичні режими, які беруть на себе функцію реалізації певної ідеології, світоглядних або етичних принципів, які позбавляють людей права самим визначатися щодо цих питань. Рабство і заперечення свободи починається у сфері духу.

Цей аспект, ледь намічений у *Трактаті про державне правління*, був, однак, розвинутий у таких працях філософа, як *Есе про толерантність* та *Послання про віротерпимість*. У них Локк обстоює свободу сумління і доводить, що світоглядні установки і релігійні переконання є сферою невідчужуваної свободи, що вони є "добровільним і таємним вибором розуму" [26], є приватною справою кожної окремої людини. Законіві підлягають дії, а не думки, доводить він. Саме на такому трактуванні духовної сфери ґрунтуються обстоюваний Локком принцип толерантності, вимога відокремлення церкви від держави та інші ліберальні ідеї. Однак, з іншого боку, свобода дій починається саме зі свободи думок. Там, де немає думки, немає свободи. За визначенням Локка, ідея свободи — це ідея здатності (сили, power) людини здійснювати або не здійснювати певні дії, *згідно з рішеннями її власного розуму*. Де немає цих головних умов свободи, людина, наголошує Локк, підпорядкована необхідності. Свобода, таким чином, неможлива без думки і сили діяти згідно з цією думкою.

Детальний аналіз самої ідеї свободи, умов, за яких вона можлива, та її відношення до необхідності був зроблений Локком у другій книзі його *Досліді про людський розум*. На жаль, обмежений обсяг цієї статті не дозволяє так само детально розглянути всі аспекти здійсненого ним дослідження. Зупинимось на деяких, найголовніших моментах.

Свобода і необхідність розглядаються Локком як ідеї рефлексії, що виникають через усвідомлення особливостей людської діяльності, а саме, — здатності людини силою розуму (актами своєї волі) розпочинати або припиняти якісь дії. Такими діями можуть бути як власні думки, так і зовнішні рухи тіла. Локк оминає труднощі психофізичної проблеми, він просто констатує: ми усвідомлюємо в собі здатність до довільних дій [27]. Отже, людина вільна, якщо має силу (здатність) мислити або не мис-

лити, рухатись або не рухатись залежно від визначень власного розуму (волі). Якщо цих умов немає, людина підпорядкована необхідності. Необхідними взагалі він називає сили, які не мають ані водіння, ані думки. Підпорядкованим необхідності, приміром, буде рух тенісного м'яча, бо він не опосередкований рішеннями розуму, якого цей м'яч, звісно, не має [28]. Проте, і саме по собі водіння ще не є свободою. Людина, яка падає у воду з мосту, що рухнув, хоча б і воліла не падати, але не має сили вплинути на свій рух. Водіння без здатності визначати свої дії (в даному випадку рух тіла) не може вважатися актом свободи, а такі дії цілком залишаються підпорядкованими необхідності. Останній момент надзвичайно важливий, оскільки він вказує на таке розуміння свободи, яке принципово відрізнялося від уявлень про неї як у картезіанстві, так і в Спінозі. Визнаючи свободу волі, навіть вважаючи її безмежною, Декарт через властивий його філософії дуалізм душі і тіла змушений був обмежувати можливості цієї волі впливати на дії тіла. Послідовники Декарта, такі, як А. Гейлінкс, взагалі доходили висновку, що дух не має виходу в матеріальний світ і не може бути причиною як рухів зовнішніх тіл, так і дій власного тіла. Я, за Гейлінксом, — простий спостерігач цього світу, вольові спонуки якого не можуть перейти у зовнішню дію. Але за таких умов свобода, властива духові, залишається простою ілюзією. Проте і Спіноза, долаючи дуалізм картезіанської філософії, вважав неможливим перехід внутрішніх актів волі у зовнішні дії тіла, підпорядкованого природній необхідності. Людина може лише усвідомлювати цю необхідність, а її душа здатна лише спостерігати за діями тіла і дивуватися [29]. За Локком, однак, без такого переходу актів волі у зовнішні (або внутрішні) дії свободи взагалі немає.

Проте, і наявності самої лише цієї умови теж не досить. Скажімо, людину уві сні перенесли до кімнати, в якій і замкнули. Прокинувшись, вона побачила людину, з якою вже давно хотіла зустрітись. Отже, перебування в цій кімнаті, на перший погляд, є добровільним, оскільки це збіглося з її власною волею, проте доводить Локк, ніякою свободи тут знову-таки немає. Є водіння, є дія, яка відповідає цьому водінню, але свободи немає, людина і в цьому випадку підпорядкована необхідності. Річ у тому, що людина не може в цій ситуації вчинити інакше, тобто нездатна продовжити або припинити цю дію. Вона не має свободи піти. Самого по собі воління ще не досить, навіть якщо людина має здатність діяти у відповідності з ним, як у випадку з паралітиком, який воліє залишатися у спокої. Має бути можливість іншої, протилежної дії, має завжди існувати альтернатива. Таке розуміння свободи закладено Локком у самому її визначенні, де він говорить про здатність людини діяти або не діяти,

припинити або продовжити дію згідно з рішенням свого розуму [30]. Тобто необхідною умовою свободи є наявність вибору. До речі, цей момент відразу показує неправомірність твердження І. С. Нарського про те, що Локк лише відродив теологічний варіант спінозівської свободи як пізної й взятій до виконання необхідності. Адже у Спінозі навіть Бог нездатний діяти інакше, ніж того вимагає необхідність, а його свобода є лише безперешкодним її розгортанням. За Спінозою, у Бога немає вибору, Він не може змінювати свої рішення, властиво, у Нього немає і здатності приймати такі рішення: Він не має свободи волі. У Локка, як ми бачили, наявність вибору є неодмінною умовою свободи, саме він відкриває простір для цієї свободи. Так само й обмеженість вибору визначає її межі. Воля людини, врешті-решт, і є її здатність вибирати. Однак, хоч як це дивно, Локк заперечує свободу волі. Хоча й з інших міркувань.

Перше з них полягає в тому, що свободу має людина, а не окрема її здатність (сила), якою, власне, і є воля. Свобода, на думку Локка, може бути віднесена лише до субстанції, а не до її окремих властивостей. Такою субстанцією є людина, особа. Тому треба запитувати не про свободу волі, а про свободу людини. Воля як здатність вибирати, надавати перевагу є необхідною умовою свободи або необхідним елементом вільної дії, але сама вона не є свободою, тим більше свобода не може бути її визначенням. Воля необхідна, по-перше, тому що людина не може не воліти. Людина завжди має зробити якийсь вибір, в більшості випадків вона не може уникнути певного рішення. З іншого боку, воля людини, здатність її розуму приймати рішення, робити вибір, детермінована. Вона визначається бажаннями самої людини, її постійним прагненням щастя. Точніше, стурбованістю (uneasiness), що супроводжує ці бажання.

Стурбованість — ось великий мотив, який визначає нашу волю. Вона виникає через нестачу якогось блага і супроводжується стражданням, якого я прагну позбутися. Ця стурбованість, власне, і спрямовує волю. Ідеї добра і зла також впливають на неї, але безпосередньо визначальним чинником завжди буває саме стурбованість. Самого тільки споглядання вищих цінностей, вищого блага, вважає Локк, не досить, аби спонукати нашу волю. Для цього необхідне відповідне (сумірне) бажання. Саме цією обставиною Локк пояснює відомий парадокс Овідія: бачу краще, а роблю гірше. Цей момент пізніше буде розвинуто Юмом, який доводив, що практичне значення можуть мати лише пристрасті або ідеї, що викликають певні афекти. І тут цілком слушно постає запитання: якщо воля безпосередньо детермінована афектами, то як же бути з такою раціональною умовою свободи, як здатність людини діяти у відповідності з вимогами закону?

Річ у тому, що воля розглядається Локком як досить складний розумовий акт, який містить у собі також і оцінювання предмета бажання, порівняння і зважування різних бажань тощо. "Воля передбачає знання для керівництва своїм вибором" [31]. Цікаво, що саме стурбованість, пов'язана з бажанням, створює ситуацію, коли необхідною стає рефлексія, розмірковування, вивчення. Але все це стає можливим лише за умов, що я маю здатність (силу) відкласти здійснення якогось бажання. Звичай серед усіх бажань перемагає найсильніше, але не завжди. Розум має силу відкласти задоволення бажань. І якщо він здатний це робити, то він вільний розглядати їх об'єкти, досліджувати, порівнювати. "І саме в цьому полягає свобода людини" [32]. В цьому, продовжує Локк, полягає і те, що неправильно називають свободою волі. Воля не вільна, оскільки детермінована бажанням, але саме бажання в людини як розумної істоти опосередковане розглядом. Тому слід говорити не про свободу волі, а про свободу розгляду, дослідження, що входить до механізму детермінації волі.

Повний механізм такої детермінації і наступної дії (свободи) постає у Локка таким чином: *бажання (стурбованість) — зупинка — вивчення — збудження волі—дія*. Цей механізм містить у собі внутрішню свободу, здатність людини контролювати свої бажання (пристрасті), призупиняти їхній вплив і вибирати, яке з бажань має стати вирішальним чинником її волі. Отже, вибір як необхідна умова свободи полягає не тільки у виборі можливих напрямків дії, а й у виборі мотивів цієї дії.

З іншого боку, здатність призупиняти безпосередній вплив бажань на нашу волю, що вносить у цей механізм елемент байдужості і є своєрідним психологічним аналогом толерантності, дозволяє підпорядкувати його вимогам розуму. Коли б у кінцевому підсумку, зазначає Локк, нас спонукало щось інше, ніж власний розум, який судить про добро і зло, ми не були б вільними [33].

У своєму аналізі свободи Локк певною мірою уникає однобічностей раціоналізму і сенсуалізму. Зрештою, як бажання (пристрасті), так і розум для нього — то лише моменти самовизначення людини. Вони — лише її засоби, здібності, в той час як вона — власна ціль. Такою ціллю для Локка є не абстрактний обов'язок, а власне, особисте щастя людини. У всіх своїх діях вона домагається щастя і це не є обмеженням її свободи. Навпаки, "необхідність домагатися істинного щастя є основою всякої свободи" [34]. Як розумна істота, людина постійно шукає щастя, але її турбота полягає в тому, щоб не брати хибне, позірне щастя за справжнє. Тому керування своїми пристрастями — істинний поступ на шляху до свободи. Від нього, врешті-решт, залежить і наше правильне спрямування до власної мети.

Аналіз механізмів самовизначення людини, умов її вільної самореалізації стало суттєвим доповненням соціальної філософії Локка, воно дало ґрунт для трактування свободи як основи її суспільного буття, оскільки утверджувало погляд на людину як на вільну за своєю природою і призначенням істоту. Цей погляд став відправною точкою для всієї ліберальної філософії.

1. Винятком може слугувати стаття Е. Соловйова (Э. Ю. Соловьев. Феномен Локка // Прошлое толкует нас. Очерки по истории и культуре.— М., 1991). Серед зарубіжних досліджень цій темі спеціально присвячені праці: Lowe, E. J. Necessity and will in Locke's theory of action. *History of Philosophy Quarterly* 3, 1986; Polin, Raymond John Locke's Conception of Freedom. In John Locke: Problems and Perspectives, ed. John W. Yolton. Cambridge: Cambridge University Press, 1969; Schouls, Peter A. Reasoned Freedom: John Locke and The Enlightenment. Itaca: Cornell University Press, 1992.
2. Див.: Гусев В. І. Метафізика свободи (з історії філософії Нового часу) // Наукові записки НаУКМА. Т. 8. Філософія і право.— Київ, 1999.
3. *Нарский И. С.* Западноевропейская философия XVIII века.— М., 1973.
4. Там само.— С. 76.
5. Там само.
6. Там само.
7. *Соловьев Э. Ю.* Феномен Локка // Прошлое толкует нас. Очерки по истории и культуре.— М., 1991.— С. 157.
8. *Локк Д.* Соч.: В 3-х т.— М., 1988.— Т. 3.— С. 271.
9. Там само.— С. 263.
10. Там само.— С. 299.
11. Там само.— С. 293.
12. *Локк Д.* Опыты о законе природы // Соч.: В 3-х т.— М., 1988.— Т. 3.
13. Концепція природного закону в метаюрідичному дискурсі XVII ст. слугувала способом раціонального обґрунтування права, що поряд з історичним обґрунтуванням став одним із головних у його легітиматії. Раціональне обґрунтування було щільно пов'язане з теологічним, оскільки природний закон трактувався тут як прояв божественної волі. (Див.: Żaka Y. Ch. The Foundation of Natural Law / *British journal for the History of Philosophy*. Vol. 7. Number 1. 1999). З огляду на досліджувану проблему важливо підкреслити, що особливстю цього способу обґрунтування права було те, що "природні норми визначали існування людини незалежно від існування держави" (Żaka Y. Ch. *Ibid.*— P. 20).
14. Вказ. праця.— С. 275.
15. "Локк вважав, що між народом і урядом існує безперервний зв'язок, підтримуваний через посередництво виборів, під час яких народ дає згоду на закони, що їх приймають його депутати або представники" (Richard Ascharft. *Locke's political philosophy / The Cambridge Companion to Locke*, ed. By Vere Chappel. Cambridge University Press. 1994. P. 232).
16. *Локк Д.* Вказ. праця.— С. 275.
17. Там само.— С. 63.
18. Там само.— С. 61.
19. Там само.— С. 297.
20. Хоч би як критично ми ставилися до раціоналізму, слід визнати справедливості висновку, зробленого відомим російським істориком і філософом Г. П. Федотовим щодо значення цього принципу для утвердження свободи в новочасній Європі: "Свобода думки на висотах культури, свобода господарства в її центрі навзаєм підтримували одна одну. Вони стояли на одному принципі — раціоналізму"

(Федотов Г. П. Рождение свободы // Судьба и грехи России: В 2-х т.— СПб., 1991.— Т. 1.— С. 268).

21. Гусев В. І. Принцип Толерантності в політико-правовій системі Дж. Локка // Наукові записки НаУКМА. Т. 9. Спеціальний випуск, Київ, 1999.
22. Вказ. праця.— С. 96.
23. Там само.— С. 74.
24. Там само.— С. 67.
25. Там само.— С. 70.
26. Там само.— С. 69.
27. Попри те, що Локк фактично пристає до картезіанського дуалізму, він, незважаючи на проголошувану відмінність між царинами матеріального і ментального, не вбачає якоїсь

проблеми у факті причинної взаємодії між ними (Див.: Jonatan Bennet. Locke's philosophy of mind / The Cambridge Companion to Locke, ed. By Vere Chappel. Cambridge University Press. 1994. P. 90).

28. Цей та інші приклади належать Локку
29. Спиноза Б. Избранные произведения.— М., 1957.— Т. 1.— С. 458.
30. Локк Д. Вказ. праця.— С. 289.
31. Локк Д. Вказ. праця.— С. 317.
32. Локк Д. Вказ. праця.— С. 313.
33. Локк Д. Вказ. праця.— С. 314.
34. Локк Д. Вказ. праця.— С. 316.

Valentyn Gusiev

THE IDEA OF FREEDOM IN PHILOSOPHY OF J. LOCKE

The idea of freedom in philosophy of J. Locke, its meaning for his political and legal theory is considered, where it is treated as the fundamental right of the person, as a basis of all public life. The point of Locke's view on freedom as property of human activity, on mechanisms of realization of will and self-determination of the man is analyzed.